



DĚJINY DO KAPSY | ?



Čas zámořských objevů

Simona Binková

TRITON



TRITON
Praha / Kroměříž

Dějiny do kapsy

Simona Binková

Čas zámořských objevů



DĚJINY DO KAPSY | 7

Čas zámořských objevů

Simona Binková

TRITON

autor:

© PhDr. Simona Binková, CSc.

recenzoval:

prof. PhDr. Josef Opatrný, CSc.

© Simona Binková

© TRITON, 2008

Cover © Eva Bystrianská, 2008

Illustrations © Jiří Hlaváček

Vydalo Nakladatelství TRITON
Vykáňská 5, 100 00 Praha 10
www.triton-books.cz

ISBN 978-80-7387-030-0

Obsah

Úvod	9
Starověk a středověk	12
Portugalské plavby	34
Španělské plavby	65
Francouzské plavby	102
Anglické plavby	117
Nizozemské plavby	155
Ruské plavby	177
Vědecké námořní expedice 18. století	189
Orientální chronologie	215
Výběrová bibliografie	226

Úvod

Titul této knížky, *Čas zámořských objevů*, je volen záměrně poněkud vágně. Obvykle se hovořívá o době zeměpisných objevů, velkých námořních plaveb nebo o „století“ zámořských objevů, ale ani toto poslední označení není zcela přesné. Jednak nepředstavuje přesně stovku let – bývá vymezeno rokem 1415 (dobyty marocké Ceuty Portugalci) a rokem 1522 (završení první plavby kolem světa), jednak se realizace námořních výprav neomezuje jen na toto období, i když je pravda, že právě v tomto „století“ došlo k obrovskému vzepětí evropského úsilí o poznávání neznámých končin, především oceánů – Atlantického, Tichého a Indického. Výpravy na moře měly tehdy ovšem jiný cíl – především nalézt přímou cestu k zemím oplývajícími zbožím a produkty, které Evropě chyběly. V té době to tedy byly hlavně Afrika a Indie, jež přitahovaly pozornost Evropanů.

Často se však opomíjejí období, která tomuto rozmachu předcházela a jež z hlediska hmatatelných úspěchů sice nebyla relevantní, nicméně z pohledu zájmu o námořní plavby představují určitou přípravnou etapu nebo přinejmenším svědčí o existenci stejně zaměřeného zájmu již v předcházejících staletích. Podobně se doba zámořských objevů neuzavírá první dokončenou plavbou kolem zeměkoule. Předcházelo jí totiž objevení nového kontinentu (Ameriky), k němuž následně do různých cílů směřovaly nové objevitelské a kolonizační výpravy, a vedle toho pokračovaly další expedice ve stopách

Magalhãesových a Elcanových k Ostrovům koření i do jiných oblastí Tichého oceánu.

V 16. a 17. století se navíc vedle portugalských a španělských mořeplavců objevují nejprve v Atlantickém a později i v Indickém oceánu také Francouzi, Angličané a Holanďané. Angličtí piráti se stávají zpočátku také jedinými konkurenty Španělů v Pacifiku – Francis Drake operoval při tichomořském pobřeží španělské Ameriky a roku 1580 završil druhé obeplutí zeměkoule. Zbývalo však ještě dokončit poznávání jižního Tichého oceánu (včetně objevení Austrálie) a tichomořského pobřeží Severní Ameriky.

Koncem 18. století se charakter námořních výprav mění, vedle námořníků a vojáků je tvoří i vědci, kteří kombinují zeměpisné zájmy s výzkumy přírodovědnými; ale základní cíle zůstávají po staletí stejné – jde o snahu o zvýšení ekonomického využití zámořských teritorií. Teprve v této době se cyklus zámořských objevů pomalu uzavírá. Už jenom ustupující představa neznámé, ale rozsáhlé jižní země má být na počátku 19. století nahrazena konkrétními obrysy šestého kontinentu – Antarktidy.

Pokusíme se načrtnout tento složitý a dlouhý proces poznávání světových moří a oceánů, při kterém Evropané objevovali nové trasy ke vzdáleným zemím, ale také nové ostrovy, a dokonce i kontinenty. Po vzoru starých námořních atlasů věnujeme pozornost především vodním plochám a z nich postupně se vynořujícím konturám neznámých souší. Jen v menší míře se dotkneme procesů, které následovaly a zasahovaly také vnitrozemí, tj. conquisty a osídlování těchto území Evropany, zvláště pokud byly předpokladem k dalšímu posunu v poznání pobřežních linií. Objevitelské a kolonizační ak-

tivity se totiž často uskutečňovaly paralelně, navzájem se doplňovaly a podmiňovaly. A nové námořní cesty byly konečně vždy jen prostředkem, jak proniknout k zámořským územím a jejich bohatství.

Cílem knížky je tedy ve stručnosti představit postupné rozšiřování zeměpisných obzorů v Evropě, zvláště v neobyčejně plodném období mezi 15. a 18. stoletím. Šlo nám o zachycení hlavních trendů a momentů v tomto vývoji, který pro jeho délku a bohatost nelze postihnout v každé jednotlivosti. Vedle notoricky známých skutečností, které proto jen shrnujeme, doufáme přinést i jiné, méně známé údaje a zasadit je do širšího kontextu. Knižka by měla posloužit k základnímu obeznámení se s problematikou a jako východisko k dalšímu prohlubování v detailech. Číst ji je možné nejen vcelku, ale podle zájmu i po jednotlivých kapitolách, které představují do jisté míry samostatnou četbu. Ve snaze přiblížit čtenáři proces zeměpisného poznávání tak, jak v Evropě v minulosti probíhal, zachováváme tradiční europocentristické hledisko, i když jistě není jediným možným řešením.

Starověk a středověk

Obchod, války a poznání

Touha a potřeba získávat nebo směňovat suroviny i výrobky vedla lidstvo odedávna k navazování kontaktů s bližšími i vzdálenějšími sousedy. Tyto vztahy bývaly někdy mírové – uskutečňovaly se formou obchodu –, jindy nastupovala vojenská síla. Obojí však svým způsobem přispívalo k rozšiřování zeměpisného, a někdy i kulturního rozhledu. Lokálních ohnisek byl nespočet, ale postupem času se jejich dosah násobil a profilovaly se významné oblasti. Západní Evropa, Středomoří, Blízký východ, Indický oceán, Jihočínské moře... V různých epochách se obchodní i mocenská těžiště přesouvala.

Jedním z významných center, která umožňovala styk různých etnik a kultur, byla oblast Střezozemního moře. Vzhledem k zeměpisné situaci se v tomto rámci uskutečňovaly bezprostřední vztahy mezi Evropou, severní Afrikou a Blízkým východem a zprostředkovaně také se vzdálenějšími oblastmi. Na prahu novověku tedy Evropa měla jisté povědomí o existenci černého kontinentu i o existenci žluté rasy. Byl to však výsledek dlouhodobého procesu, který trval staletí. Zčásti není zdokumentován vůbec, částečně můžeme soudit na základě archeologických nálezů, v pozdější době je už možno se opřít o písemné a kartografické památky.

Ke starověkým středomořským kulturám, jež se podílely na rozšiřování zeměpisných znalostí své doby formou námořních výprav, patřily mykénská kultura, starý Egypt, Féničané a Kartaginci, Řekové a Římané.

Féničtí plavci a obchodníci obsáhli prakticky celý středomořský prostor – z východních oblastí Středoze­mního moře přes jeho jižní i severní břehy až po jeho nejzápadnější výspu – a pronikli dokonce i za jeho hranice, k pobřeží Atlantického oceánu. Ve Středo­moří zakládali opěrné námořní body a obchodní sta­nice a dál na západ je hnala vize bájně země stříbra. S jeho nalezišti se setkali na Pyrenejském poloostrově: stali se, mimo jiné, zakladateli přístavu Gades – dneš­ního Cádizu –, již na atlantickém břehu. Podobně se síť fénických osad táhla i po severoafrickém pobřeží s jedním z center v Tingisu (Tanger – Tandža), kde se koncentrovala část obchodu s africkým vnitrozemím, a další větev směřovala k nalezištím cínu v Británii. Fénická obchodní a zeměpisná expanze dosahovala zřejmě ještě větších měřítek (podle Hérodota obepluli Afriku od severovýchodu směrem na jih a severozápad s návratem Středoze­mním mořem), ale většinu těchto tvrzení nelze přesně doložit.

Bezprostředními pokračovateli Féničanů se stali Karta­ginci, potomci někdejších fénických zakladatelů města Kartága na severoafrickém pobřeží, kteří dále rozšiřovali nejen znalost vnitrozemí, ale podnikali i nové námořní výpravy.

Dalšími kulturami, jež se určitě dostaly do vzájemné­ho kontaktu, byli Řekové a Peršané. Řekové dlouhodo­bě, i když ne vždy systematicky, rozšiřovali svou kolo­nizaci také směrem na západ, zakládáním pobřežních osad, které sahaly až k Gibraltarské úžině. Spojení mezi jednotlivými lokalitami bylo možné takřka výhradně po moři. S tím bylo spjato nejen zdokonalování navigač­ních technik, ale také kartografie. Autorem první řec-

ké „mapy světa“, která zachycuje Černé a Středozemní moře (až po Gibraltar), se stal Anaximandros z Miletu (asi 610–krátce po 546 př. Kr.). Pythágoras (6. stol. př. Kr.) je iniciátorem představy o kulovém tvaru Země, která byla ve středověku popírána a jen s obtížemi znovu dokazována. Vznikaly také první geografické a historické práce založené na vlastních zkušenostech (Hérodotos, 5. stol. př. Kr.), na informacích zprostředkovaných řeckými vojáky i teoretické představy o jiných světech (Platón a jeho Atlantida, 4. stol. př. Kr.).

Vrcholem řeckého pronikání na východ se staly výpravy Alexandra Velikého (356–323 př. Kr.). Evropané tehdy dosáhli od egyptské Alexandrie, pojmenované po řeckém vojevůdci, až k řece Indu, měli přístup k Rudému moři, Perskému zálivu a k přístavům v západní Indii. Ve stejné době se Řekové plavili i na západ a dospěli do Lamanšského průlivu a k bájné Thule (nejasno, zda k Shetlandským ostrovům, Norsku, Islandu či Grónsku).

Tažení Alexandra Makedonského podstatně rozšířilo geografické znalosti Řeků. Odrazilo se i v oblasti uvažování o podobě světa, například v ne zcela přesné představě Aristotelově o vzdálenostech mezi známými kontinenty, kterou vyznávali ještě někteří středověcí učenci a na niž navázal i Kryštof Kolumbus.

Po Alexandrově smrti se říše sice rozpadla, ale helénistická kultura dále spojovala odlehlé oblasti. Významným centrem věd se stala Alexandrie, kde se pěstoval také zeměpis a astronomie. Z tohoto okruhu vzešel např. Eratosthenes (276–194 př. Kr.), jehož výpočet obvodu zeměkoule se velice blížil skutečnosti. Ve stejné době vznikly pojmy zeměpisná šířka a délka, i když ještě dlou-

ho trvalo, než byly úspěšně aplikovány v námořnické praxi. Současně se objevuje teorie o světech protinožců, oddělených od známého světa na severní polokouli neobyvatelným horkým pásmem, a jejich zobrazení na prvním globu.

Své významné postavení, mimo jiné i jako zprostředkovatele východního zboží – hlavně koření – do oblasti Středozemního moře, si Alexandrie udržela i po začlenění Egypta do říše římské (za císaře Augusta, roku 30 př. Kr.). Římané postupně dokázali eliminovat řadu prostředníků – většinou arabských – a plavit se Rudým mořem přímo k Malabarskému pobřeží. Vedle pepře a jiných druhů koření tam získávali i hedvábí a další zboží z Dálného východu. Na počátku našeho letopočtu se měla také uskutečnit římská námořní výprava vedoucí z Indie až do Tonkinského zálivu.

Na nejzazším západě ovládli Římané Galii, Hispánii a Británii a pravidelně se plavili v Severním moři. V dobové literatuře (u Gaia Secunda Plinia – Plinia staršího, 23–79 po Kr.) nalézáme také zmínky o Šťastných ostrovech (*Fortunatae insulae*) – později znovu objevených Kanárských ostrovech v Atlantickém oceánu. Významná zeměpisná díla zanechali především Strabón (64 př. Kr.–19 po Kr.), Pomponius Mela (1. stol. po Kr., s představou jižního kontinentu, odděleného od Asie a Afriky Indickým oceánem) a hlavně Claudios Ptolemaios (zemřel kolem roku 170 po Kr.), nejnámější antický geograf, autorita evropského pozdního středověku, jehož zeměpisné představy doznaly patřičných úprav až v důsledku objevných plaveb 15. a počátku 16. století.

Od východu na západ

Zatímco úvahy o zámořských objevech bývají spjaty – bez ohledu na čas – takřka výhradně s evropskou expanzí do zámoří, odedávna bývaly naplňovány také trendy opačné. Každé naleziště významných surovin, každé místo ojedinělé produkce či jedinečných plodin se stávalo cílem zájmu obchodníků i východiskem, odkud se vějířovitě rozbíhala obchodní síť do okolí. Takovými zónami byly také Indie, Indonésie, Malajsie, Čína, Ostrovy koření (Moluky) a mnoho dalších. Zboží si nalézalo své cesty a svá odbytiště nejprve v sousedství, ale zprostředkovane i na větší vzdálenosti. Čilý obchod s kořením byl provozován nejen mezi jihovýchodní Asií a Indií, ale také mezi Indií a oblastí kolem Rudého moře či Perského zálivu. Odtud se zboží dopravovalo také dále na západ, do Středozevního moře a Evropy.

Vedle těchto námořních tras se ještě před naším letopočtem ustavila i pozemní obchodní cesta spojující východ se západem, tzv. hedvábná cesta, která byla po několik set let důležitou spojnici mezinárodního obchodu, v němž hrála významnou roli Čína. Ekonomický dopad existence cesty koření i hedvábí souvisel pochopitelně i s politickými proměnami v čínské říši. V oblasti námořního obchodu se jedním z největších přístavů světa stal v 8. století Kanton. Méně známým faktem je, že Čína se na konci evropského středověku, počátkem 15. století, připravovala také na úlohu námořní velmoci. Za vlády dynastie Ming bylo v letech 1405–1433 zorganizováno několik velkých námořních plaveb, velkých nejen z hlediska počtu lodí a mužů (téměř třicet tisíc osob), ale i vzhledem k překonaným vzdálenostem. Flotily směřovaly k jihozápadu do Indického oceánu, směrem k Per-

skému zálivu, ale i k východoafrickým břehům. Téměř jistě dospěly do oblasti Mozambiku, ale plavily se možná i dále k jihu, snad dokonce kolem mysu Dobré naděje a dál. Prakticky ve stejné době jako Portugalci tedy Číňané hledali obdobné námořní trasy, pouze opačným směrem. K vzájemnému setkání nechybělo mnoho, ale pod tlakem situace v asijském zázemí čínské říše (nájezdy Mongolů) se vládoucí dynastie vzdala myšlenky na námořní expanzi (spolupůsobit mohly i rušivé aktivity japonských pirátů) a své síly upřela k obraně vlastního území, případně k výbojům směrem do nitra Asie, jež nemělo pevných hranic.

Tento fakt spolu se situací, jež panovala v tehdejších Egyptě, Persii, Indii a Indonésii, rovněž řešícími vnitřní problémy, způsobily, že se Portugalcům na přelomu 15. a 16. století nedokázala postavit na odpor žádná významnější síla. V té době už poklesla i moc někdejšího arabského impéria, rozmáhajícího se od 7. století v souvislosti s novým náboženstvím – islámem. Muslimové se hned na počátku zmocnili Alexandrie, v 8. století už ovládali území sahající od Španělska po střední Asii. Převažně v jejich rukou byl obchod s kořením v Asii a na východním pobřeží Afriky. Byli schopnými námořníky a z jejich praktických zkušeností i teoretických poznatků čerpali později i evropští mořeplavci. Arabští učenci paradoxně také zprostředkovali antickou – hlavně řeckou – vědu křesťanskému světu.

Evropský středověk a proměny vidění světa

Rozpad říše římské, vpády germánských kmenů a hrozba arabského světa a turecké říše poznamenaly evropský středověk. Mnohé výdobytky antické civilizace byly

zapomenuty, Evropa se rozdrobila do menších státních celků, více či méně izolovaných, univerzálním pojítkem se stalo jen křesťanství. A jeho ideologie byla vzdálena antické empirii, stavěla především na víře. Základní autoritou pro všechny oblasti lidského života, včetně vědních oborů, se stalo Písmo svaté. Tento vývoj poznamenal také geografii a kartografii. Podnětné Pythágorovo učení o kulatosti Země, Eratosthenova síť souřadnic významných měst, rozpracovaná Hipparchem v síť rovnoběžek a poledníků v rovnoměrné vzdálenosti jednoho stupně, a její dopracování v díle Ptolemaiově, to vše bylo na několik staletí překryto představou světa, který nesměl odporovat biblickým textům. Podle křesťanského učení byla Země plochá a středem známého světa byl Jeruzalém. Tomu byly přizpůsobeny i středověké mapy. Byly kruhové a mívaly podobu velkého písmene T – podle toho jsou také označovány jako tzv. T-mapy. Orientovány byly odlišně od současných (i řady antických) map, jež umísťují sever v horní části a východ vpravo. Na středověkých mapách byl nahoře umístěn východ, a tedy i asijský kontinent. Středový předěl (dílek písmene T) tvořilo Středozemní moře, od něj nalevo se nalézala Evropa, napravo Afrika. Zbytek zemského povrchu byl zalit oceánem. Pro světy protinožců, předpokládané antickými zeměpisci, nezbýval prostor.

Naproti tomu bylo třeba v mapách zohlednit základní dogmata křesťanské víry. K nim patří existence ráje – byl obvykle zakreslován v nejvýchodnější části světa, tedy nahoře.

Středověká kartografie odrážela i řadu dalších představ, které se nezakládaly na doložitelných faktech, jejichž dozvuky jsou ale patrné ještě na mapách novověku.

K těm, které se později spolupodílely na vytváření zájmu o plavby do Atlantiku, patří postava sv. Brendana, irského mnicha žijícího v 6. století, jehož osoba byla od 9. či 10. století spojována s plavbou na západ a s hledáním ostrova svatých, respektive ráje. Středověkou legendu se pak ještě v 18., 19. a 20. století pokoušeli ověřit, vyvrátit nebo komentovat odborníci na irské předkřesťanské tradice, na středověkou literaturu, náboženské poutě a misie i na zeměpis. Nechyběla tendence vidět v mnichu Brendanovi objevitele ostrovů v Atlantiku, případně Ameriky. K posledním snahám patřilo úsilí identifikovat ostrovy zmiňované ve spise *Navigatio Sancti Brendani*, ve středověku velmi rozšířeném. V úvahu přicházely Faerské ostrovy, Shetlandy, Island, vzdálené Kanárské ostrovy, ale také Grónsko nebo právě Nový svět. Zvažován byl i možný vliv četby tohoto typu literatury na rodící se Kolumbův projekt. Faktem je, že ostrov sv. Brendana byl zakreslen nejen ve středověkých mapách nebo na norimberském globu v Lisabonu žijícího Martina Behaima z roku 1492, ale ještě v 18. století po něm údajně pátrali španělští námořníci.

Jiné mlhavě dochované ozvuky irských námořních výprav v severním Atlantiku se týkají plaveb v 8. a 9. století k Islandu, kde byli ovšem irští mnichové brzy vystřídáni Normany. Island se posléze stal odrazovým můstkem k plavbám ke Grónsku a břehům Severní Ameriky. Zde se už ale legendy a realita v postavách vikinských plavců Erika Rudého a Leifa Erikssona v 10. a na počátku 11. století stýkají velmi úzce.

Biblické pozadí mají postavy Góga a Magóga, představitelů zla, jejichž říše bývala na mapách umísťována do neznámých severních končin, odpovídajících někdy

evropskému, jindy asijskému severu. Ve 12. století, tedy zhruba v době, kdy se měla naplnit hrozba příchodu sata-
na, jenž měl ovládnout a využít národy Góga a Magóga
ke zničení křesťanstva, se zmínky o nich objevují také
ve spisech arabských učenců (zeměpisce al-Idrísiho,
autora mapy a vyprávění o námořní výpravě k ostrovům
v Atlantiku uskutečněné před r. 1147) a v překladech
údajného dopisu kněze Jana evropským křesťanským
panovníkům. Postava kněze Jana v sobě evokuje před-
stavu křesťanského kněze–vládce rozsáhlé říše, jejíž
kořeny sahají až k počátku křesťanství, ke kristianizační-
mu působení žáků a následovníků Krista, v tomto přípa-
dě sv. Tomáše v Indii. V důsledku toho evropští křesťané
i po mnoha staletích předpokládali existenci křesťan-
ských enkláv v místech někdejšího působení apoštolů
a součástí ideologie zámořských plaveb se stalo i úsilí
o navázání kontaktů se souvěrci a snaha o jejich společ-
ný postup proti islámu. Setkání s vyznavači křesťanství
v Indii líčí i účastníci plavby Vasco da Gamy v r. 1498.
Tajemná říše kněze Jana (z něhož se prakticky stalo
označení pro vládce takové vojenské teokracie) nalézá
v dobové kartografii svůj odraz nejen v Indii, kde jeho
reálný základ tkví v existenci nestoriánského nábožen-
ství, ale někdy také v Africe – v Habeši neboli Etiopii.
Tady se opírá o přítomnost koptské církve, jejíž kořeny
sahají rovněž do doby počátků kristianizace, avšak v již-
ním Středomoří (působení apoštola sv. Pavla).

Vedle podobných vidin však museli námořníci končící-
ho středověku zápasit i s hrůzu nahánějícími předsta-
vami o konci obyvatelného světa (na západ a na jih od zná-
mých území), o lidských zrudách se psí hlavou, jednou
nohou nebo čtyřma očima a podobně, či o obrovských

mořských nestvůrách, jež ohrožovaly námořní lodě a přiváděly je k záhubě.

S výjimkou vikinských plaveb a několika málo doložených pokusů, o nichž se zmíníme níže, se jediné empirické zeměpisné zkušenosti evropského středověku omezovaly na oblast Středozemního moře a Blízkého východu. Svou úlohu sehrával opět obchod a – v této době – také náboženství. Dědicem říše římské se po jejím rozpadu stala říše byzantská s metropolí v Konstantinopoli. Zde a ve východním Středomoří (Levantě) se evropská civilizace setkávala se světem Východu. Sem směřovaly náboženské poutě k Božímu hrobu, zde se uskutečňoval obchod s orientálním zbožím, zprostředkovávaný arabskými kupci (Evropanům byly cesty dál na východ zapovězeny). Některá období se vyznačovala větší náboženskou tolerancí, ale se vzestupem islámu se vzájemné vztahy v této oblasti přiosřídily. Muslimové se brzy po smrti svého proroka zmocnili Jeruzaléma (a dalších míst, jejich moc sahala brzy od Španělska až po Střední Asii) a nastalo dlouhotrvající období válek pro víru. Ve stopách zbožných poutníků se do těchto končin vypravovali také ozbrojenci rozhodnutí bojovat o záchranu svatých míst. První křížová výprava (1096–1099) znamenala vítězství křesťanů nad nevěřícími, tentokrát především Turky, kteří předtím obsadili i řadu přístupových cest ke svatému městu. Následná větší přístupnost poutního místa rozproudila také větší zájem o orientální zboží, které různými cestami plynulo z exotických zemí až do východního Středomoří, kde se ho ochotně ujímali zejména benátští a janovští obchodníci. O necelé století později se ale poměr sil v této oblasti opět zvrátil a křesťané Jeruzalém znovu ztratili (1187). Dalším mezníkem